

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ
BƏZİ SÖZLƏRİN POLİSEMANTİKLİYİNƏ DAİR****M.Ə.QURBANOVA**
Bakı Dövlət Universiteti

Sözə həmişə həssaslıqla yanaşan Azərbaycan xalqının dili də ürəyi kimi kənardan gələnlərin üzünə açıq olmuşdur. Uzun illər boyu Azərbaycan xalqı özü yaratmış, başqalarını da öyrətmiş, özü də öyrənmişdir. Ona görə də hal-hazırda Azərbaycan dili həm leksik-semantik, həm də qrammatik planda çox zəngindir.

Müasir Azərbaycan dilində çoxmənalı sözlərin böyük əhəmiyyəti var. Bu onu göstərir ki, sözlərin çoxmənalılığı prosesi dilimizdə qədim zamanlardan fəal şəkildə mövcud olmuşdur. Bu proses bu gün də dilimizin daxili inkişaf qanunlarından birini təşkil edir.

Dilin inkişafının bütün dövrlərində lüğət tərkibinin vahidi kimi söz ayrıca deyil, həm də leksik-semantik sistemin mikroelementi kimi fəaliyyət göstərir, onun semantik təkamülünü sintaqmatik münasibətdə olduğu vahidlə, işlənmə şəraiti və tezliyi müəyyənləşdirir.

Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə «Leksika» bəhsini nəzəri əsaslarla tədqiq edən və çoxmənalı sözlər haqqında linqvistik baxımdan ilk dəfə fikir söyləyən prof. S.Cəfərov olmuşdur. Müəllif öz dərsliyində yazır: «Bir sözün ilk mənasından əmələ gələn yeni mənalar onun məna çalarlığı adlanır. Müxtəlif məna çalarlığına malik olan sözlərə isə çoxmənalı sözlər deyilir». (1-18)

İfadə etdiyi məna çalarlığına görə çoxmənalı sözlər eyni deyil. Sözlər, onun geniş və ya dar mənada işlənməsinə əsasən, çox və ya az məna çalarlığına malik olur. Əgər sözün əsas mənadan əlavə, ikinci bir mənası yoxdursa, belə sözlər tək-mənalı sözlər adlanır. Məsələn: at, ev tək-mənalı sözlərdir, insana aid orqanın adı olan «baş», «göz», «üz», «ağız» və s. sözləri isə çoxmənalıdır.

İnsanın bədən üzvlərini ifadə edən sözlərin çoxmənalılığı kəmiyyət-cə seçilir. Bu yazıda bədən üzvlərindən yalnız bir neçəsindən («baş», «göz», «üz», «ağız»), həmin sözlərin yaratdığı ismi və feli birləşmələr – frazeoloji birləşmələrdən danışacağıq.

«Baş» sözü və onun mənaları. «Baş» sözü müasir Azərbaycan dilində öz fonə-morfoloji görkəmini və əsas mənasını indiyədək mühafizə etməklə yanaşı, bir sıra əlavə mənalarda da işlənir.

«Baş» insanda və canlı orqanizmlərdə ən yüksəkdə duran bir bədən üzvüdür, forması əsasən yumrudur. Bu əlamətlərə əsasən aşağıdakı ismi söz birləşmələrinin tərkibində işlənir: baş müəllim, baş həkim, baş katib, baş nazir, dağın başı, baş soğan, baş kələm; numerativ söz kimi- 3 baş inək və s.

Birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi sifət olan birləşmələrin tərkibində işlənir: başı açıq, başı bağlı, başı alovlu, başı pozuq, başı bəlalı, başı bütöv, baş kəsən, başdan xarab, başı boş və s.

«Baş» sözü bir sıra müəlliflərin «tərkibi fel» adlandırdığı feli-frazeoloji birləşmələrin I komponenti kimi çıxış edir: baş vurmaq, baş-göz eləmək, baş-ayaq vurmaq, başdan eləmək və s.

«Baş» sözünün mühüm anlamlarından biri də ekstralinqvistik momentlərlə bağlıdır. Bu söz xalqın adət-ənənəsi, həyat təzi, məişəti ilə əlaqədar anlamları əks etdirir. Məsələn, azərbaycanlılara xas olan hörmət, ehtiram, qonaqpərvərlik duyğularının ifadəsi üçün bu sözdən istifadə edirlər: «baş üstə, göz üstə», «başına dönüm», «başına fırlanım», «başımın tacı» və s.

Müasir dilimizdə «baş» sözü «başına yığmaq», «başına toplamaq» birləşmələrinin tərkibində işlənərək «ətraf» mənasını da ifadə edir. Bu məna variantı «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının dilində «boy//boyun» sözü ilə ifadə olunur, görünür, həmin məna variantı «baş» sözünə sonrakı semantik inkişaf nəticəsində keçmişdir:

Qırx ala gözlü yigidi Uruz boynuna aldı. Üç yüz mürəssə dolu yigidi soyladı, boyuna aldı. (3-143)

Bəlağətli söz demək mədəniyyətini zənginləşdirən atalar sözü və məsəllər insan nitqinin solğunluğu yeknəsəqliyinə qarşı mübarizədə təsirli vasitədir. Lakonikliyinə görə atalar sözü və məsəllər oxucunu və ya dinləyeni düşünməyə vadar edir. Beləliklə də fikrin, düşüncənin özünəməxsus katalizatoru, ideyaların yaranması prosesinin sürətləndiricisi olur:

1. Ağillı baş bəlasız olar, doğru yol qərəzsiz.
2. Adamı başdan tanıyrlar, ağacı yaşdan.
3. Ağıl yaşda deyil, başdadır.
4. İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz
5. Baş bədənə tacıdır, gözlər onun qaş-daşı

«Baş» sözünə alqış və qarğışlarda rast gəlmək mümkündür: başın batsın, kül başına, burnun girməyən yerə başını soxma, başına dönüm, başınız sağ olsun! və s.

«Göz» sözünün mənalari. İlk mənası insanın və canlı orqanizmlərin heyvan və quşların gözü anlamındadır.

«Göz» sözündə dilin bütün semantik sistemi əks olunur. Bu sözün semantik nüvəsini əşyanın dərin, daxili mahiyyəti anlayışı təşkil edir.

«Göz» sözü isimlə sintaktik əlaqəyə girərək II və III növ təyini söz birləşməsi yaradır: südün gözü, bulağın gözü, səhərin gözü, göz yaşı, göz dağı, göz bəbəyi, göz yuvası, göz ağı, göz alması və s.

Numerativ söz kimi işlənir: dörd göz ev, 3 gözlü, 4 gözlü pəncərə.

Mürəkkəb sifətin tərkibində işlənir: göygöz, gözütox, gözüaçıq, gözüdar, gözükölgəli, acgöz, gözüac, gözücu, gözüaltı, gözü qanlı, durna gözlü, badamgöz, dombagöz. və s.

«Göz» sözü həmçinin feli frazeoloji birləşmələr də yaratmağa xidmət edir: göz vurmaq, gözüaltı etmək, göz qaytarmaq, gözdən düşmək, gözü düşmək, göz qoymaq, gözə gəlmək, gözə kül üfürmək, göz –qaş elləmək, göz bəbəyi kimi qorumaq, gözücu baxmaq, durnanı gözüdən vurmaq, gözüdün içi saralmaq və s.

«Göz» sözü ilə düzələn bir neçə feli birləşmədə felin inkar formada işlənməsi vacibdir. Belə birləşmələrdə qrammatik inkarlıq bildirən şəkilçilər həm də leksik-semantik səciyyə daşıyır: gözdən qoymamaq, gözüne

yuxu getməmək, gözü doymamaq, gözü götürməmək, gözdən buraxma-
maq, göz-gözü görməmək, göz qırpmmaq, gözüne inanmamaq, gözü su
içməmək, gözüne görünməmək.

«Göz» sözü ilə bağlı yaranan daha onlarla fərdi anlamlar tarixi ha-
disələr, rəvayət və əfsanələr, adət-ənənələrlə bağlı olur, ya da başqa dil-
lərdən tərcümə yolu ilə yaranır: «Gir Məcnunun gözüne, bax Leylinin
üzünə» ifadəsi buna nümunə ola bilər. (2-310)

Atalar sözü və məsələlərin tərkibində işlənir:

1. Öz gözündə tiri görmür, özgənin gözündə tük axtarır.
2. Qotur keçi bulağın gözündən su içər.
3. Gözü tox olanın könlü də tox olar.
4. Sağ göz sol gözə möhtac olmasın.
5. Dumanlı gözə hər şey bulanıq görünər.

«Göz» sözü alqış-qarğış mahiyyətli ifadələrdə arzu, istək, ümid an-
lamı ilə çıxış edir: gözlərin bala dağı görməsin, gözün aydın olsun,
gözünə dönüm, göz üstə, göz üstə yeriniz var, gözün çıxsın, gözünü
dağlayım, gözüne ox batsın, gözündən gəlsin, gözdən iraq olsun, iki
gözündən olasan və s.

«Üz» sözü və onun mənaları.

«Üz» sözü də çoxmənalı sözlərdən olub, ilkin mənası insanın sifəti,
üzü anlamında başa düşülür.

Başqa sözlərlə sintaktik əlaqəyə girib ismi söz birləşməsi yaradır: göy
üzü, dünyanın üzü, qılıncın üzü, dəftərin üzü, balış üzü, yorğan üzü və s.

Düzəltmə və mürəkkəb sifətin, həmçinin zərfin tərkib hissəsi kimi
işlənir: üzül, üzsüz, üzüyola, üzüboz, üzüağ, üzbəüz, üzüaşağı, üzüyuxarı,
üzüyola, üzdənirəq və s.

Fəli frazeoloji birləşmələrin birinci tərəfi kimi çıxış edir: üzünü
turşutmaq, üzünə baxmaq, üzünə baxmamaq, üz vermək, üz verməmək,
üz-göz olmaq, üz çevirmək.

Atalar sözü və məsələlərin tərkibində işlənir:

1. Ağ üz də qara xal zinətdir.
2. Əl-əli yuyar, əl də üzü.
3. Üzü astarından utanmaz.
4. Üz üzdən utanar.
5. Üzünü xalqa çevirənin arxası möhkəm olar.

Alqış və qarğışların yaranmasında da «üz» sözü iştirak edir: üzünə
lənət, üzün qara olsun, Əzrayılın üzü qara olsun, üzün ağ olsun, üzünü-
zə güləb olsun.

«Ağız» sözü və onun mənaları. Bu söz haqqında onu deyə bilərik ki,
ilkin mənası insanın və canlı orqanizmlərin – heyvan, quş və balığın
ağızı anlamında olan polisemantik mənalı sözdür.

Törəmə mənaları – bıçağın, baltanın, qayçının, tufəngin, tapançanın,
topun ağzı, qapının ağzı, yolun ağzı, torbanın ağzı, qazanın ağzı və s.

Mürəkkəb sifət əmələ gətirir: ağzı boş, ağzıyava, ağzıgöyçək, ağ-
zıyırtıq, ağzıəyri, ağzıaçıq.

Frazeoloji birləşmələrin komponenti kimi işlənir: ağzı qatıq kəs-
mir; ağız açmaq; ağız açmamaq; dil-ağız eləmək; ağzından süd qoxusu
gəlir; ağız büzmək; ağzını yummaq; ağzına su alıb durmaq; ağzının
suyu axmaq; bir ağız oxumaq.

Atalar sözü və məsələlərin tərkibində işlənir:

1. Elin ağzı torba deyil ki, büzəsən.

2. Elin ağzı baldır.
3. El ağzı, yol ağzı.
4. Ağzı isti yerdədir.
5. Ağzı var, dili yox.

«Ağzı» sözü həmçinin alqış və qarğışların tərkibində də işlənir: ağzını Allah yumsun, ağzına daş çalım, ağzına pambıq qoyum, dilin-ağzın qurusun, dilin-ağzın var olsun, dilinə-ağzına qurban, ağzına bal! və s.

Göstərdiyimiz nümunələrdə «baş», «göz», «üz» və «ağzı» sözləri insanın bədən üzvlərinin adını bildirdiyi kimi, öz əsas mənalarında işlənməklə yanaşı, əlaqələndiyi sözlərin semantikasının müdaxiləsi ilə əlavə mənalar da ifadə edir. Hər hansı bir polisemantik mənalı sözün mənasının manifestasiyasını yalnız müxtəlif nitq vahidlərində – kontekstlərdə müşahidə etmək olar ki, bunun üçün də atalar sözü, məsəllərə, canlı danışmada işlənən alqış və qarğışlara da müraciət etmişik.

QEYDLƏR

1. S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, 1970.
2. Z.Verdiyeva, F.Ağayeva, M.Adilov. Dilçilik problemləri. I h., Bakı, 1982.
3. İ.Məmmədov. «Türk dillərinin quruluşu və tarixi» (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi) Bakı, 1983.
4. Atalar sözü, Bakı, 1981.

О ПОЛИСЕМАНТИКЕ НЕКОТОРЫХ НАИМЕНОВАНИЙ ОРГАНОВ ТЕЛА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

M.A.KURBANOVA

РЕЗЮМЕ

В современном азербайджанском языке многозначность слов очень развита. Это показывает, что процесс многозначности слов с древних времен активно развивался и продолжает развиваться по сегодняшний день.

В данной статье говорится о многозначности некоторых слов, обозначающих такие органы человеческого тела как голова, глаз, лицо и рот.

Автор пытается анализировать многозначность вышеупомянутых слов в составе пословиц, поговорок, а также именных и глагольных фразеологических соединений.

Полисемантизм слов является одним из факторов обогащения лексического фонда языка.

ABOUT POLYSEMY OF SOME NAMES OF ORGANS OF BODY IN AZERİ LANGUAGE

M.A.KURBANOVA

SUMMARY

Azeri modern language has a strongly developed polysemy of words. This fact proves that the process of polysemy has been in great evolution since ancient period up to now.

The present article deals with polysemy of some words which stand for such organs of human body as a head, eye, face and mouth.

The author tries to analyse polysemy of the above-mentioned words as a part of proverbs, sayings as well as in the complex of personal and verbal phrase combinations.

Polysemy of words is one of the factors promoted the enrichment of language's lexical fund.